ТӘБИӘТШУНАСЛИҚ

502(075)
Т30
Каз. яз.

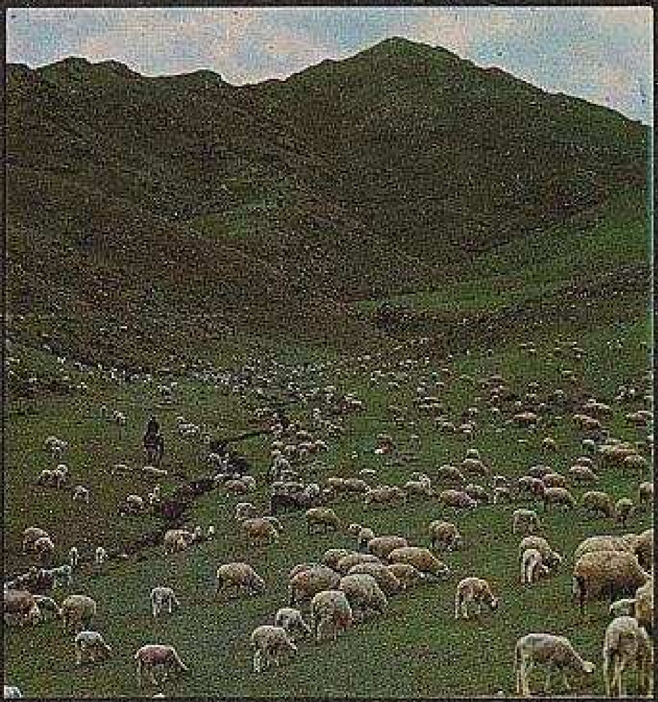

2·3

Қ. АИМАҒАМБЕТОВА,
Б. В. МУХАНОВ,
Ә. БИРМАҒАМБЕТОВ,
А. КӨРҒУЛИН

502(075)
Т30

ТӘБИӘТШУНАСЛИҚ

2-3-
синиплар
үчүн
дәрислик

Алмута 1979 «Мектеп»

Қазақ ССР
Маарип министрлиги
тәстиқлигән

…ЛИОТЕКА
КазССР им. . С. Пушкина
Инв. № 53488

4306020000 Т $\frac{66-083}{404\ (07)-79}$ 107—79

Қ. АЙМАҒАМБЕТОВА, Б. В. МУХАНОВ

2

ТӘБИӘТШУНАСЛИҚ

6-нәшри

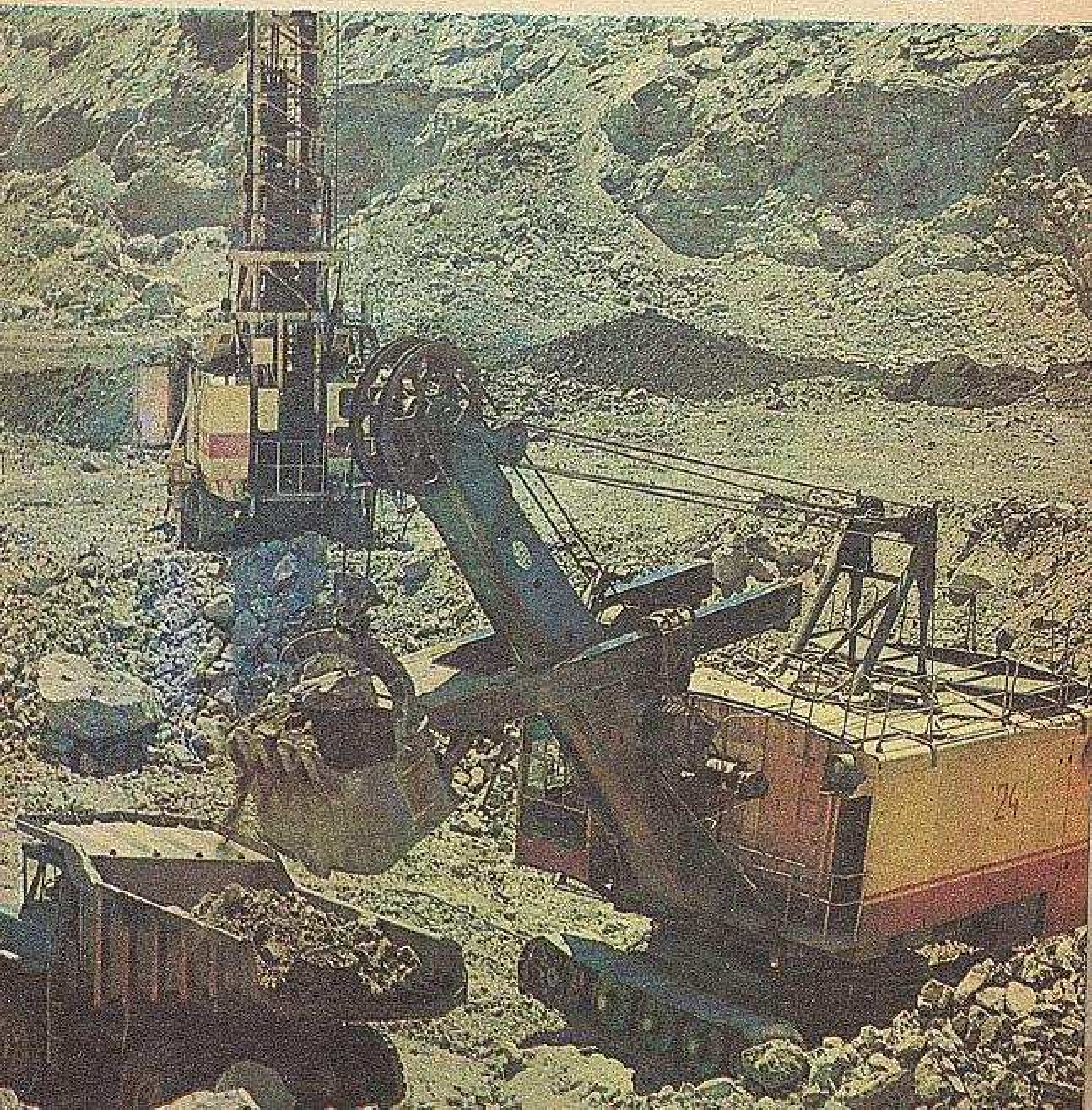

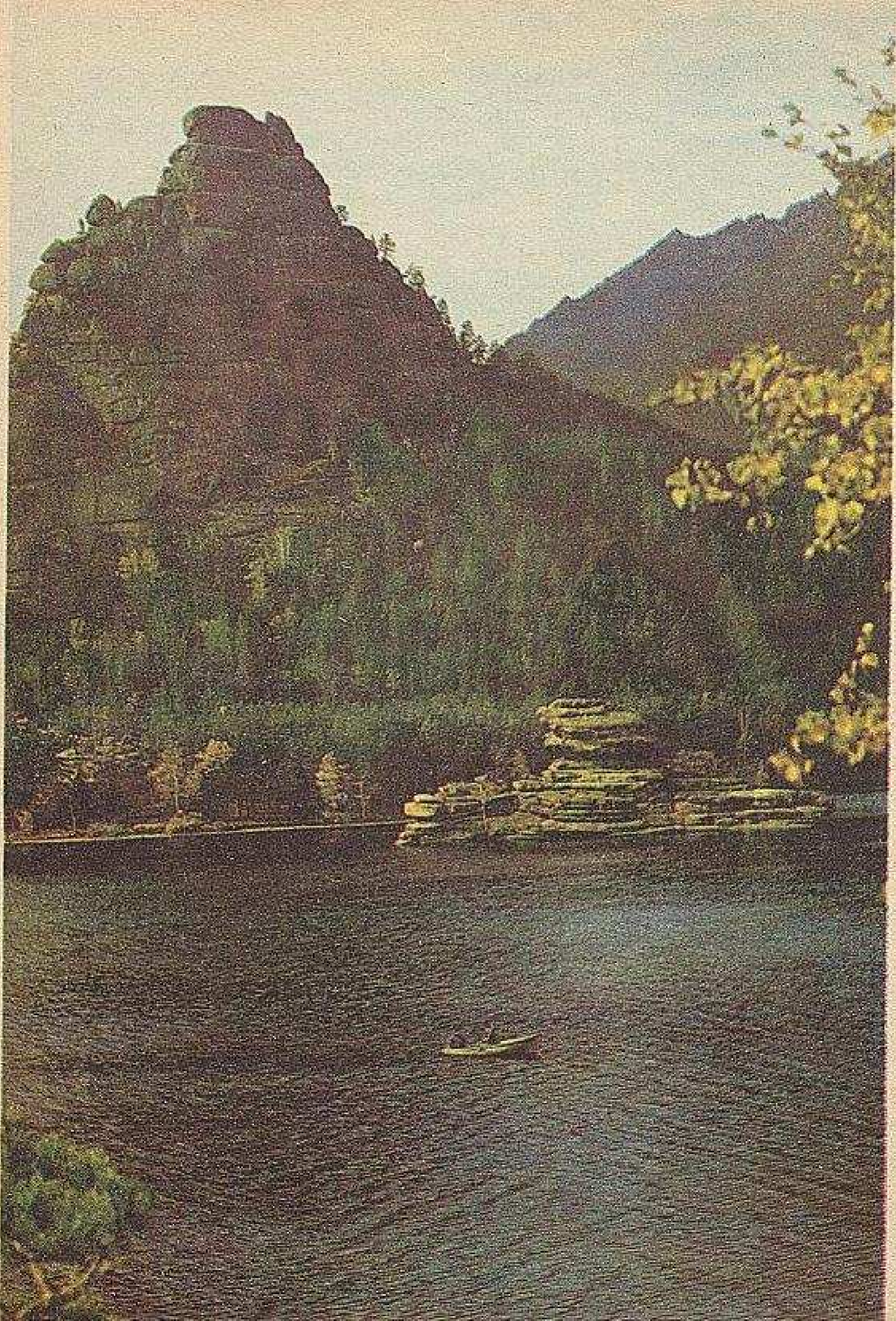

Тәбиәт тоғрилиқ чүшәнчә.

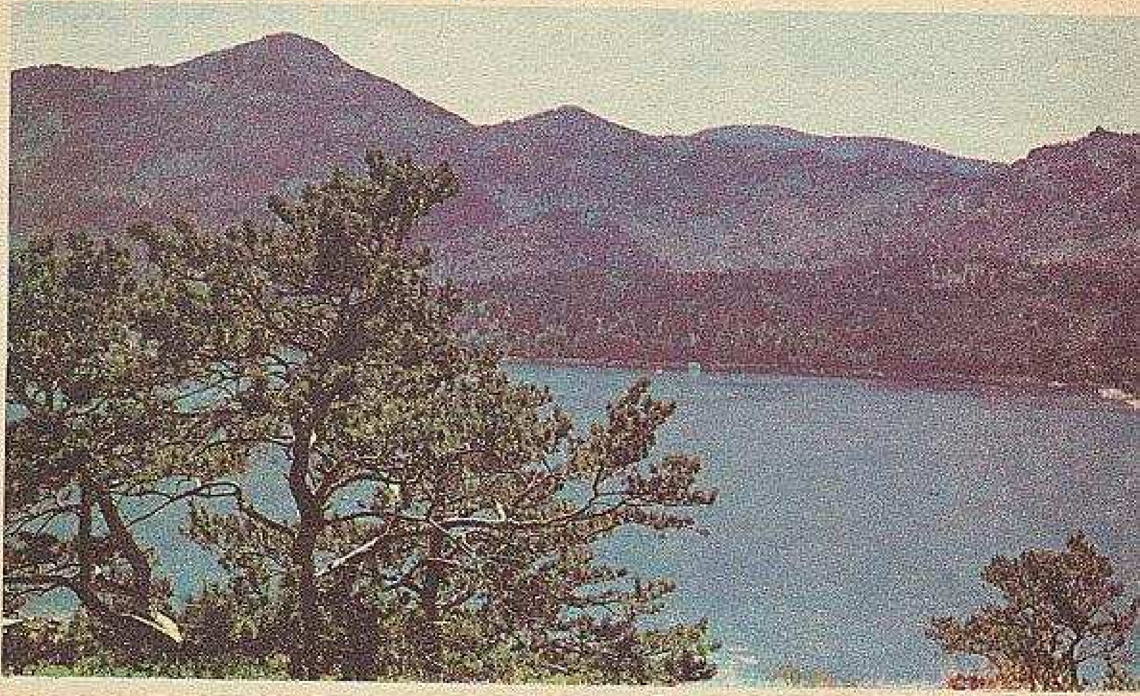

1-дәрис

ТӘБИӘТ ДЕГӘН НЕМӘ? Силәр бийил тәбиәтшунаслиқ пәнини оқуйсиләр. Тәбиәт дегән немә?

Әгәр далаға чиқип әтрапиңларға сәп-селип қарисаңлар, у йәрдә еқиватқан дәрияни, өсүватқан һәр түрлүк өсүмлүкләрни, учуп кетип барған қушларни, һашарәтләрни, явайи һайванларни вә шуниңға охшашларни көрисиләр. Асмандики айни, юлтузларни, Күнни, суни, тағ-ташларни, өсүмлүкләрни, жаниварларни билисиләр. Мошуларниң һәммисини **тәбиәт** дәп атайду.

Әтрапимизни қоршап турған нәрсиләрни оқуп билип тәкшүрүш керәк.

Тәбиәт җанлиқ вә җансиз болуп иккигә бөлүниду. Һава, асман, йәр, су, йеғин-йешин, қар, тағ-ташлар — җансиз тәбиәткә ятиду. Улар үнмәйду, өсмәйду вә уруқ бәрмәйду.

Кепинәкләр, қушлар, чивинлар, таш пақилар, қуртлар болса җанлиқ тәбиәткә ятиду.

Адәм тәбиәттин өзигә керәклик нәрсиниң һәммисини алиду.

Адәм тәбиәтни яхшилап байқап, тәкшүрүш арқилиқ уни өз һаҗитигә қарап пайдилиниду, тәбиәт байлиғини көпәйтиду вә уни һимайә қилиду.

? 1. Тәбиәт дегинимиз немә? 2. Җанлиқ тәбиәткә немиләр ятиду? 3. Җансиз тәбиәткә немиләр кириду? 4. Өзәңлар билидиған тәбиәт нәрсилирини атаңлар. 5. Һава райини байқашқа күндилик дәптәр тутуңлар. Һәр күни һава райини байқап, уни күндилик дәптириңларға йезип туруңлар. 6. Күндилик дәптириңларға **тәбиәт, җанлиқ тәбиәт, җансиз тәбиәт** дегән сөзләрни йезиңлар.

2-дәрис

ӨСҮМЛҮК. Далалиқ йәрдә әтрапиңларға қарисаңлар, өсүватқан һәр түрлүк өсүмлүкләрни: ақ отни, тәскәнни, шивақни вә башқиларни көрисиләр.

Җаңгаллиқ йәрдә дәрәқ билән чатқал өсүмлүклири өсиду. Буларни һеч ким тәрмәйду, өз-өзидин уруқлири арқилиқ тарилип үнүп-өсиду вә көпийиду. От-чөпләрни, чатқалларни, дәрәқләрни — һәммисини бир сөз билән **өсүмлүкләр** дәп атайду.

Адәмниң пәрвишисиз үнүп-өскән өсүмлүкләрни — **явайи өсүмлүкләр** дәйду.

Дәрәқниң асасий ғоли болиду. Шахлири мана шу ғолидин тарайду. Дәрәқ егиз болуп өсиду. Чатқалниң асасий ғоли болмайду. Униң шахлири йилтиз түвидин өсүп чиқиду. Чатқаллар дәрәқтин пака болиду.

Бир мунчә өсүмлүкләр түрлирини адәм өзи терип, өсириду. Бағ өсүмлүклиридин мевә вә көктатларни алиду. Зенәтлик болуш үчүн һәр түрлүк гүлләрни өстүриду. Адәм өз қоли билән терип күтүп өсиридиған өсүмлүкни **мәдәний өсүмлүкләр** дәйду.

? **1.** От-чөп өсүмлүклиригә қандақ өсүмлүкләр ятиду? **2.** Чатқал, дәрәқ өсүмлүклиригә қандақ өсүмлүкләр ятиду? **3.** Дәрәқтин чатқалниң қандақ пәрқи бар? **4.** Немә үчүн явайи өсүмлүкләр дәп атайду? **5.** Немә үчүн мәдәний өсүмлүкләр дәп атайду? **6.** Өзәңлар турған йәрдики өсүмлүкләрни атаңлар.

Өсүмлүкниң қисимлири. Бир өсүмлүкни колап елиңлар. Бу өсүмлүкниң йәр астидики қисмини—**йилтизи дәп** атайду. Йилтизидин йәрниң үстигә **ғоли** өсүп чиқиду. Ғолни бойлап **йопурмақлири** өсиду, ғолиниң учидин **гүли** (**чечиги**) өсиду. Гүлдин (чечигидин) **йемиш** (уруқ) пәйда болиду.

? **1.** Колап алған өсүмлүгүңларниң сүритини селиңлар. **2.** Өсүмлүк қисимлириниң намини күндилик дәптириңларға йезиңлар. **3.** Күндилик дәптириңларға **өсүмлүкләр, явайи, мәдәний** дегән сөзләрни йезиңлар.

3-дәрис

ҺАЙВАНЛАР. Әтрапиңларға сәп селип қарисаңлар, учуп җүргән қушларни, кепинәкләрни, чивинларни вә башқиларни көрисиләр. Җаңгалларда, далаларда явайи һайванлар, чашқанлар, кирпиләр, иланлар, кәсләнчүкләр, қурут-қоңғузлар һаят кәчүриду.

Озуқлирини өзлири тепип, балилиринима өзлири бақиду. Ин қезип, уга селип, һәр қайсиси өз алдиға һаят кәчүриду. Шуниң үчүнму уларни **явайи һайванлар** дәйду.

Қой, өшкә, кала, илқа, төгә, чошқа, өй қушлирини адәм күтүп, беқип қолда өстүриду. Буларни **өй һайванлири** дәп атайду.

1. Қандақ явайи һайванларни билисиләр? **2.** Немишкә явайи һайванлар дәп атайду? **3.** Өй һайванлирини атаңлар? **4.** Уларниң пайдиси тоғрилиқ сөзләп бериңлар. **5.** Өзәңлар туридиған җайдики һайванларни атаңлар. **6.** Күндилик дәптириңларға **явайи һайванлар вә өй һайванлири** дегән сөзләрни йезиңлар.

4-дәрис

ТӘБИӘТНИ ҚОҒДАҢЛАР! Баһар пәсли. Натуралист Сүлүкти көлигә қарап маңди. Көл тәрәптин үч қара нәрсә көрүнди. Йеқинлап кәлсә, балилар екән. Қоллирида бир нәччә өдәк бар еди. Улар олҗилиқ болуп қайтқиниға хошал еди.

Иш һашкарә еди. Балилар угиға қилтақ қойған. Қилтаққа чүшкән өдәкләрни аливәргән. Тухумлириниму жиғивапту. Буни көргән натуралист наһайити ғәзәпләнди.

— Бу немә қилғиниңлар? Шунчә өдәкни немишкә өлтүрдүңлар? Қанчилик тухумни йоқаттиңлар. Һәр бир өдәк кемида он жүҗә чиқиришқа тегиш еди. Силәр тәбиәткә қанчилик зиян кәлтүргәнлигиңларға чүшинәмсиләр?

Шу чағда балилар иза тартип төвән қарашти. Әйивини боюнлириға елип, натуралисттин кәчүрүм сориди. Әнди тәкрарлимасқа вәдә бәрди.

Есиңларда болсун! Қушлар — бизниң достумиз, улар жаңгал билән даланиң зенити. Уларни өлтүрмәңлар. Тухумлирини чақмаңлар. Улар һәр түрлүк зиянкәш һашарәтләрни йоқитиду.

? **1.** Натуралист балиларға немишкә ғәзәпләнди? **2.** Өдәкниң қандақ пайдисини билисиләр? **3.** Қушлар тухуминиң пайдисини ейтип бериңлар. **4.** Күндилик дәптириңларға **натуралист** дегән сөзни йезиңлар.

КҮН РЕЖИМИ. Вақитни орунлуқ пайдилиниш үчүн һәр бир оқуғучиниң күндилик режими болуш керәк.

Режимни дурус орунлиғиңлар кәлсә, әтигән охиниңлар. Орнуңларда йетивалмай туруңлар. Әтигән турсаңлар, ишиңларму орунлиниду. Дәм елишқиму, ойнашқиму вақтиңлар йетиду.

Әтигәнлиги деризини ечип қоюп, тән-тәрбийә ойнаш (гимнастика) қандақ яхши! Тениңлар сәгип, боюңлар йениклəп қалидудә, уйқуңларму чайдәк ечилиду. Буниңдин кейин муздәк суда жуюнсаңлар өзәңларни техиму яхши һис қилисиләр. Орнуңларни жиғип, кийингәндин кейин ғиза ичиңлар. Сақ бәдән, көңли хуш адәм иштәйлик болуп, тамақму яхши сиңиду. Наштидин кейин мәк-

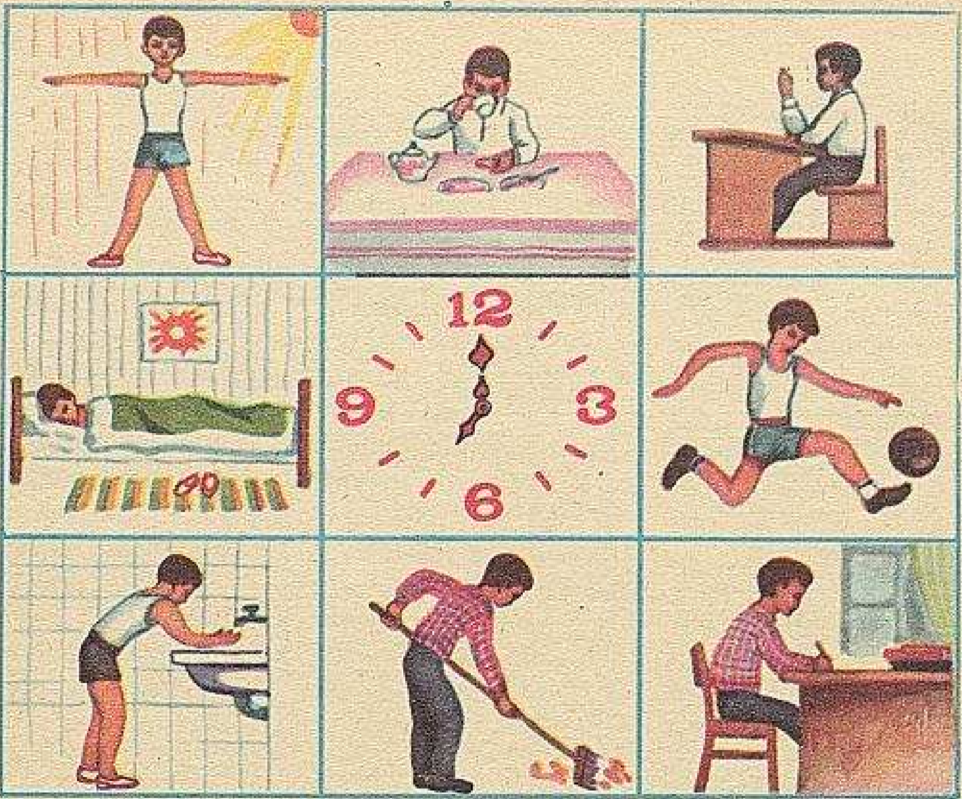

тәпкә барисиләр. Оқушуңлардин келипла чүшлүк тамиғиңларни ичиңлар. Бир саат ухлавелиңлар. Униңдин кейин талаға чиқип, 2—3 саат ойнаңлар. Өзәңларни яхши һис килисиләр, бешиңларму дәм алиду. Әнди дәрис тәйярлаш үчүн олтиришқа болиду. Өйгә берилгән тапшуруқни орунлашқа бир йерим сааттәк вақит кетиду. Қалған вақитта өй ишигә ярдәмлишиңлар.

Кәчқурунлуқ тамақтин кейин әдәбий китап оқуңлар. Әтики дәрискә керәклик оқуш қураллириңларни тәйярлаңлар. Мәктәпкә кийидиған кийимлириңларни рәтләп қоюңлар.

Йетиш алдида пут-қолуңларни жуюңлар. Кәчки саат тоққуздин қалмай йетиш керәк. Шундақ болғанда әтигәнлик саат йәттигичә 10 саат ухлайсиләр.

? Вақитни орунлуқ пайдилиниш үчүн немә қилиш керәк?

Күз.

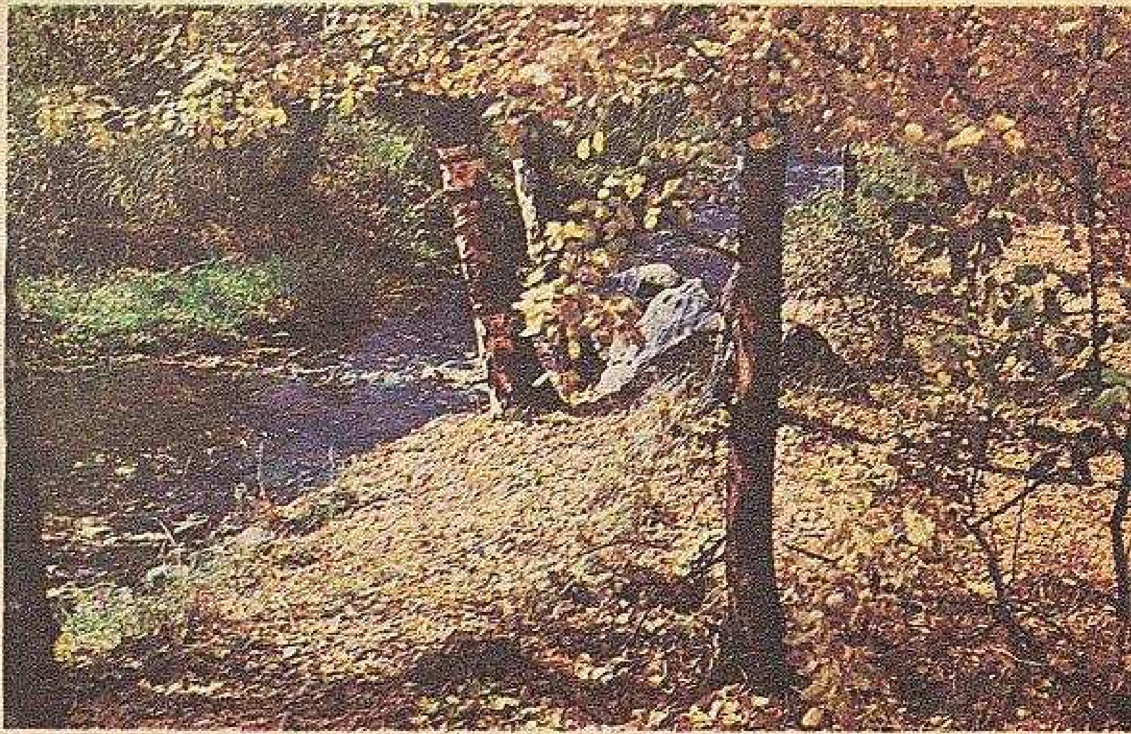

5-дәрис

КҮЗ.

Асман көп-көк, гоя бир деңиз,
Сулар сүп-сүзүк ақар сайда,
Татлиқ қоғунлар хуш пурақлири
Шамал билән тарқилар аста...
Күз кәлди, бизгә күмүч апқурда
Ширна алғач кәлди, бал алғач кәлди.
Севәт-севәт қилип ширин мевиләр,
Амбарларға лиқ тола дан алғач кәлди.

Уйғун

Шамили салқин күз кәлди,
Сарғийип дала өзгәрди.
Дәрәқләр төкти йопурмақ,
Сап-сериқ пүткүл әтрап.
Йоқатмай, жиғип бар данни,
Толтурди колхоз хаманни.

И. Мәмбетов.

КҮЗ БЕШИ. Сентябрь. **Күз** пәслиниң беши. Күздә асманни пат-патла булут қаплап, шамал чиқиду. Күн салқин тартишқа башлиди. Дәрәқләрниң йопурмақлириму сарғайди. Терәк билән қейинниң йопурмақлири сарғийип төкүлүшкә башлиди. Мәңгү йешил өсүмлүкләрдин башқа барлиқ өсүмлүкләрниң йопурмақлири төкүлүп, әтрап сериқ-ала рәңгә боялди. Шәлдәмму мошу айда чүшиду. Әтигәнирәк турушқа үгәнсәңлар, бир күни күмүчтәк пақириған шәлдәмни көрисиләр. Күндилик дәптириңларға «Күз башланди» дәп язсаңлар болиду. Язда қаплап учуп жүргән қушларму көрүнмәйду. Су музлап, көңүллүк яз түгәйду.

Явайи һайванларма қишниң ғемиға киришиду. Бир мунчиси ғәмләнгән қишлиқ озуғи билан ятиду. Башқилири қишқи уйқиға кетиду.

? 1. Дәсләпки шәлдәм қачан чүшти? 2. Қайси қушлар балдур кәтти?
▲ 3. Қандақ қушлар қишлап қалди? 4. Һәр түрлүк дәрәқләрниң күзлүк йопурмақлирини жиғиңлар. 5. Қариғожа билән қалиғачниң иссиқ яққа кәткән вақтини күндилик дәптириңларға йезип қоюңлар. 6. Күнниң узақлиғини ениқлаңлар. 7. Күндилик доптириңларға **күз, сентябрь, шәлдәм** дегән сөзләрни йезиңлар.

6-дәрис

ТЕРМОМЕТР. Һаваниң температурисиға қарап күнни иссиқ, соғ, иллиқ, салқин дәп атайду. Температурини өлчәйдиған әсвапни **термометр** дәп атайду.

Термометрниң нурғунлиған түрлири бар. Адәм тениниң, суниң, һаваниң температурисини өлчәйдиған термометрлар бар.

Термометрда симап қуюлған әйнәк нәйчә бар. Совуғанда симап төвән чүшиду. Әнди иссиғанда болса нәйчә арқилиқ жуқури көтирилиду. Термометрниң бетидики сизиқчиларниң арилиғи **бир градус** болиду. Температура градус билән һесаплиниду. 0 (нөл) — соғ билән иссиқлиқниң чегариси. 0-дин төвән чүшсә — соғни, жуқури көтирилсә — иссиқни көрситиду. Һаваниң температурисини° шәртлик бәлгү билән язиду.

а) Термометрни соғ суға селиңлар. Әнди симап шкалисиниң өзгиришини байқаңлар. б) Шу термометрни иссиқ суға селиңлар. Әнди симапниң қайси тәрәпкә қарап силжиғанлиғини байқаңлар.

? 1. Температура дегән немә? 2. Температурини қандақ әсвап билән өлчәйду? 3. Бөлмә билән таланиң температурисида пәриқ барму? 4. Үч градус иссиқ, алтә градус соғ дегәнни шәртлик бәлгү билән йезиңлар. 5. Еғизчә оқуңлар: 8°, 9°, 20°, —10°, —2°, —8°. 6. Һаваниң температурисини өлчәш үчүн термометрни көләңгү йәргә есиңлар. 7. Күндилик дәптириңларға һаваниң температурисини йезип жүрүңлар.

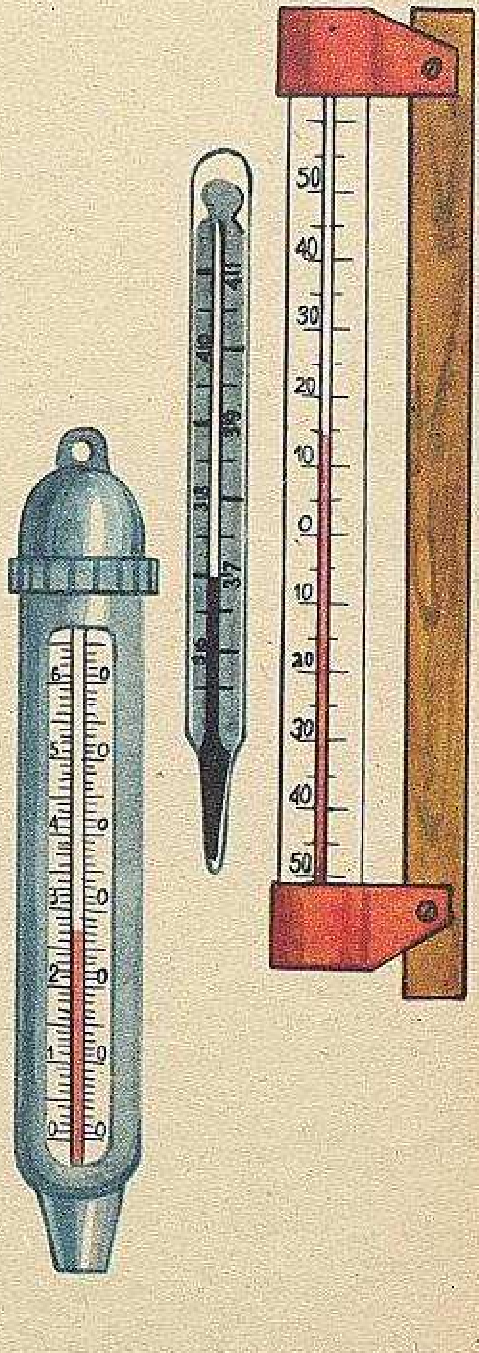

7-дәрис

ҺАВА. Биз һава билән нәпәс алимиз. Һавасиз һаят болмайду. Җан-жаниварларниң һаят кәчүрүшигә, өсүмлүкниң өсүшигә һава керәк. Лекин шу һавани көргиниңлар барму?

Дәптәрни елип үзүңларни йәлпүңлар. Шамал уриду. Резина поңзәкни тешип, қаттиқ қисиңлар. Униңдин пусулдап йәл чиқиду. Һавани шу тәхлиттә сезишкә болиду. Лекин көрәлмәймиз. Ундақ болса һава рәңсиз, сүзүк.

Һава барлиқ нәрсидә бар. Стакандики чайға бир чақмақ қәнт селиңлар. Үзигә көвүк чиқиду. Бу — қәнтниң каваклиридики һава. Һава орун алиду. Өзәңлар ойнайдиған поңзәкниң йелини яхшилап чиқириңлар. Шуниңдин кейин қайтидин пүвдәңлар. У пүвдигәнсири йоғириду. Уни йоғатидиған — һава.

Поңзәкни суға ташлаңлар. Чөкмәйду. Уни чөктүрмәйдиған — ичидики һава. Һава йеник.

? 1. Һаваниң бар екәнлигини қандақ билимиз? 2. Һава немә үчүн керәк? 3. Һаваниң орун алидиғанлиғини қандақ билимиз? 4. Һаваниң рәңги қандақ?

ТАЗА ҺАВА БИЛӘН ДӘМ ЕЛИҢЛАР. Бүгүн Марат талаға чиқмиди. Кәчкичә өйдә олтарди. Чүшкичә сиңлиси билән дойба ойниди. Андин кейин китап оқуди. Кәчқурунлуғи беши ағрип, йетип қалди.

Өйгә хошна акиси киргәндиму, у техи ятатти. Акиси ишиктин сөзләп кирди.

— Һәй, Марат, өйүңниң һаваси еғирғу. Сән немишкә ятисән?

— Бешим ағрип қалди.

— Өзәң бүгүн немә иш қилдиң?

— Һеч иш қилғиним йоқ. Китап оқудум. Дойба ойнидим. Бешим ағриғандин кейин яттим.

— Талаға чиқтиңму?

— Яқ.

— Һә, у чағда чүшинишлик. Сән шуңлашқа ағрип ятисән. Өйниң һаваси еғирлишип кетипту. Деризәңниму ачмапсән. Мошу ишиң ярамду? Адәмгә таза һава керәк. Униң үчүн талаға чиқишни унтума. Болмиса бешиң ағрийду,— деди хошна акиси.

? 1. Маратниң беши немишкә ағриди? 2. Өйниң һавасини қандақ тазартиш керәк?

8-дәрис

КҮЗДИКИ ӨСҮМЛҮКЛӘР. Өсүмлүкләр язичә өсүп йетилиду. Йемиш вә уруқ бериду. Әнди күз кәлди.

Бу жил һасил болған уруқтин келидиған жили йеңи өсүмлүк өсүп йетилиду. Уруқ, йемиш бәргән өсүмлүкләр өзи қандақ һаят кәчүриду?

Кокат өсүмлүклириниң көпи уруқ тутқандин кейин қуруп кетиду. Дәрәқ билән чатқалларма қишқа тәйярлиниду. Ғоллиридики озуқлуқ маддилирини йилтизиға жиғиду.

Өйдә өстүрүлидиған гүлләр билән мәңгү йешил өсүмлүкләр болса, күзлүги қуруп кәтмәй, шу яп-йешил бойичә өсүвериду.

ГҮЛ.

Өйдә туруп өсүшкә
Әкилип гүлниң көчитин,
Топиларни салдимдә,
Олтарғуздум қачиға.

Шамал чиқип күз кәлди,
Йопурмақлар төкүлди.
Музлимасни билгән гүл
Сиртқа қарап күләтти.

С. Қалиев.

? 1. Күздә дәрәқ билән чатқал өсүмлүклириниң йилтизиға немә жиғилиду? 2. Бөлмидә өстүрүлгән гүлләр немишкә қурумайду? 3. Өсүмлүкниң өсүши үчүн немә керәк? 4. Қайси дәрәқниң йопурмақлири балдур чүшидиғанлиғини байқаңлар. 5. Күндилик дәптириңларға йопурмақниң чүшүшкә башлиған вақтини йезип қоюңлар.

ЙИЛТИЗ ЙЕМИШЛИКЛӘР. Қәнт қизилчиси озуқлуқ маддилирини йилтизиға жиғиду. Күзлүги униң йилтизи йоғирип, йилтиз йемишқа айлиниду. Қәнтни мошуниңдин алиду.

Қизилча биринчи жили уруқ бәрмәйду. Сәвәви у — икки жиллиқ өсүмлүк. Биринчи жили қизилчиниң беши йоғирип, йопурмақлирила өсүп үлгириду. Бешини иккин-

чи жили қайтидин йәргә тиксә, униңдин узун ғол чиқиду. Өсүмлүк қизғуч йопурмақларға ориниду. Чечәкләйду. Чечигидин уруқ йетилиду. Қизилчиниң түри өзгәргән йилтизини адәмләр озуқ үчүн пайдиланғанлиқтин, қизилчини **йилтиз йемишлик** дәйду.

? 1. Қизилча йилтизиға немә жиғиду? 2. Қизилчидин немә алиду? 3. Қизилчиниң уруғидин биринчи жили немә өсиду? 4. Қизилчиниң бешини иккинчи жили тиккәндә немә чиқиду? 5. Йәнә қандақ йилтиз йемишликләрни билисиләр? 6. Күндилик дәптириңларға **икки жиллиқ**, **йилтиз йемишликләр** дегән сөзләрни йезиңлар.

9-дәрис

ҚУШЛАР ҚАЙТТИ. Күз. Асманға көз жүгәртиңлар. Асманни қаплиған қушларни көрисиләр. Худди асман көчүватқандәк. Буниң ичидә түрлүк-түрлүк қушлар бар.

Уларниң бәзилири — шималдин җәнупқа қайтқанлар. Уларму бизниң җайда дәм алиду. Бир аз тохтап, күч жиғиду. Узақ йолни учуп өтүш оңайму? Башқилири болса бизниң йеримизгә меһманлар. Меһман дегинимиз, уларму қайтишиду. Һәммиси қошулуп, қийқас салғанда әтрап яңрап кетиду. Әң алдида һашарәт йәйдиған қушлар кетиду. Уларниң буниңдин кейин қелишиға мүмкинчилик йоқ. Чүнки һашарәтләр йошуруниду. Иссиқ яққа берип, тирикчилик қилиш керәк.

Әң ахирида су қушлири көтирилиду. Кәч күз ғақилдап өдәкләр өтиду. Ғақилдап ғазлар билән қақирилар тизилип учуп өтиду. Улар билән әндики әтиязғичә хошлишимиз.

? 1. Қушларниң қайтқинини көрдүңларму? 2. Қушлар немә үчүн учуп кетиду? 3. Һашарәтләрни йәйдиған қандақ қушларни билисиләр? 4. Һашарәт йәйдиған қушлар немишқә балдур кетиду? 5. Әң балдур қайтидиған қушларни байқаңлар.

ТҮН ЙЕРИМИДИКИ ЧУҚАН. Күз. Шәһәрниң әтрапи кечичә ваң-чуң. Мәлә ичиму ваң-чуң. Ухлаватқан адәмләр чөчүп оханди. Орунлиридин туруп талаға чиқип әтрапиға қариди. Һеч нәрсә көрүнмәйду. Қораға соланған өдәк билән ғазларниң ғақилдиши техи тохтиғини йоқ. Немә болди? Түлкә кирдиму? Шәһәргә түлкә нәдин келиду?

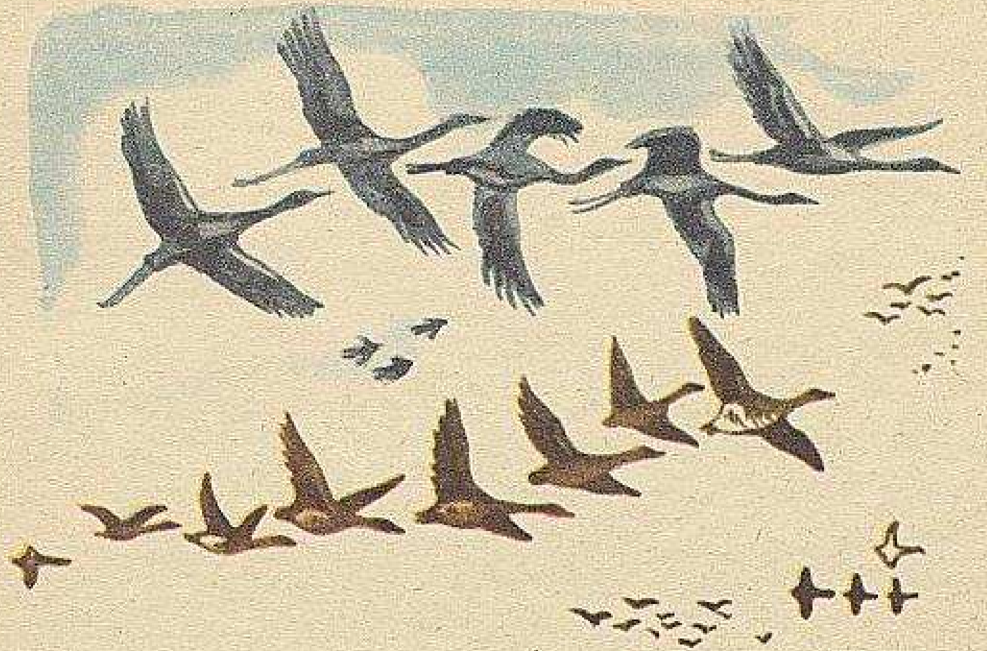

Өй егилири талаға чиқип, һойла-арамни қарап чиқти. Һәммиси жайида, ишиклири йепиқ. Бу қушларниң бекарла ғақилдишип, қорққинини қаримамсән! Ухлаверишқа болиду. Кишиләр қайтип татлиқ уйқиға кәтти.

Мана қизиқ, ваң-чуң қайтидин башланди. Худди байиқидәк. Һә, кечилик ваң-чуң шундақ нәччә қетим тәкрарланди. Униң сирини билгүң кәлсә, деризәңни ач. Кечилик асманға көз сал.

Асманда ләпилдигән көләңгә көрүнди. Жимирлиған юлтузлар уларға пилилдап йол көрсәткәндәк қилиду. Демиңни чиқармай қулақ сал. Қир-қир қилған ажиз аваз аңлайсиләр. Булар иссиқ яққа қайтқан қанатлиқ достлиримиз. Қорадики ғаз билән өдәкләрни охатқанму мошу аваз.

Қорадики «ағинилири» унтулған һаятини есиға алди. Улар ләпилдәп учушқа интилди. Боюнлирини созуп, қанатлирини қақти. Қошулуп учалмиған билән, хошлишип келишни мақул көрүшти. Асмандики ғазлар,— ғақ! ғақ! ғақ! — йолға, дәп, учушуп өтти.

Силәрни қорқутқан кечидики чуқанму шу еди.

? 1. Қорадики өдәк вә ғазлар немишкә чуқирашти? 2. Қушлар қачан иссиқ яққа қайтиду? 3. Қақира билән ғазниң қайтиш вақтини байқаңлар.

10-дәрис

ҚИШҚА ТӘЙЯРЛАНДИ. Қиш һеч кимни айимайду. Тәйярлиқ көргәнләргила қиш «рәһимлик». Қаттиқ соғда йәр үсти тоңлайду. Су муз тутиду. Мундақ вақитта озуқ қәйәрдин тепилсун? Мундақ мәзгилдә жан-жаниварлар қандақ тирикчилик қилиду? Барлиқ жан-жаниварлар қишқа тәйярлиниду. Һәр қайсиси қиш ғемини өзличә қилиду. Ачлиқтин вә соғдин қечип қутулалайдиған қанатлиқлар иссиқ яққа учуп кетиду. Жираққа кетәлмәйдиғанлар тирикчиликниң ғемини қилиду.

Елимизда чашқанларниң көп түри тирикчилик қилиду. Шуларниң бири — сур чашқан. У өзигә ин қазиду. Ининиң бир нәччә ишиги болиду. Озуқ қойидиған жайлириму бир нәччә «еғиз» болиду. Қайси бир сур чашқанниң инини колисаңлар, униң инидин бәзидә 5 килограммғичә дан чиқиду.

Қум чашқиниму мошундақ озуқ жиғиду. У иниға закниң яш шахлирини жиғиду. Мундақ вақитта қарап турсаң әжайип қизиқ! Чашқан өмүләп закниң учиға чиқиду. Қолайлиқ йеригә турувелип, әтрапидики яш шахлирини қирқишқа башлайду. Чишлири пичақтәк өткүр. Йәргә чүшкән путақларни сөрәп апирип, иниға салиду.

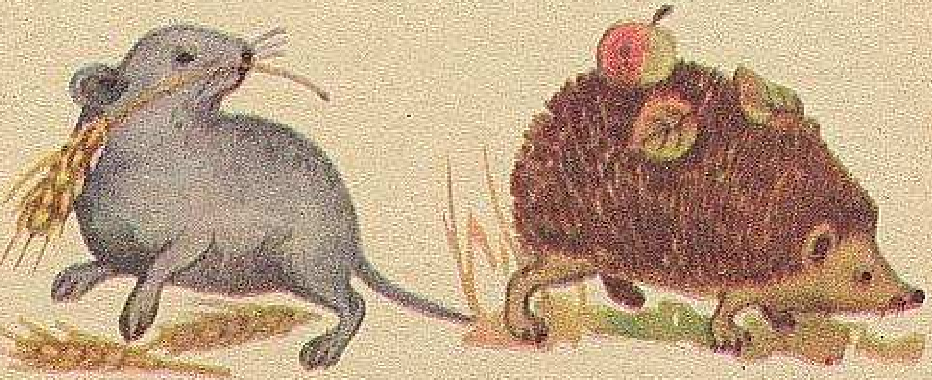

Су тулумчашқини инини судин жирақ йәргә қазиду. Ини наһайити чоңқур болиду. Тегигә йетиш үчүн, йүз қәдәмдәк йәрни колашқа тоғра келиду. Ятидиған орниға юмшақ чөп салиду. Озуқ қойидиған жайи ятидиған йеригә йеқин болиду. «Амбириға» ашлиқ, көмүқонақ данлирини, яңию жиғиду.

Жаңгал һайванлириму қишқа ғәмлиниду. Ақ тийин дәрәқләрниң кавигиға қизил қариғайниң ғозиғини тошуйду. Могуларни қурутуп алиду. Шундақ қилип, барлиқ жаң-жаниварларниң һәммисила рәһимсиз қаттиқ қишни тәйярлиқ билән қарши алиду.

? 1. Чашқанлар немишкә ин қазиду? 2. Бәзи бир жаниварлар қишқа қандақ тәйярлиниду? 3. Һекайә бойичә чашқанларниң қандақ зиян кәлтүридиғанлиғини байқидиңлар? 4. Күзлүги мошу чашқанларни байқаңлар. 5. Чашқанларниң зиянлиқлирини йоқитиңлар. 6. Күндилик дәптириңларға өзәңлар яшайдиған жайда учрайдиған чашқанларниң түрлирини йезиңлар.

ТЕПИШМАҚ.

Белиң, белиң, белиң ат,
Бели сунуқ күрәң ат.
Таққа чиқса, жиқилмас,
Музда жүрсә, оюлмас.

ЙОШУРУНДИ. Раһәт яз өтти. Соғ чүшти, соғ! Жаниварларниң җени совуп, һалсизлишиватиду. Мошуниңға чидалмиған көл пақиси суға сүңгүп, униң тегидики патқақниң астиға йошурунди. Илан билән кәсләнчүк җенини қойидиған йәр тапалмай, өмүләп келип чиғ түвигә йошурунди. Чириндини колап иссиқ йәргә җайлашти. Белиқ болса су тегигә йошурунди.

Чивин, паша, көкүйүн вә башқа һашарәтләр учрашқан яғач йочуқлири билән өй төшүклиригә йошурунуп, ғайип болди. Чүмүлиләр өз угилириниң ишиклирини япти. Соғдин қорқуп, тиқилишип, чаңга болувалди.

Соққу һеч нәрсә әмәс, озуқ болса! Соғ билән биллә ачарчилиқ кәлди, ачарчилиқ! Шуниң зәрбидин жаниварлар билән һашарәтләрниң һәммиси йошурунди. Улар әтиязғичә мошундақ қаттиқ уйқида болувалди.

? 1. Көл пақа қәйәрдә қишлайду? 4. Һашарәтләр (паша, көкүйүнләр) қишта қәйәргә кетиду? 3. Илан билән кәсләнчүк нәгә йошуруниду?

ӨЗ ОЗУҒИ ӨЗИ БИЛӘН. Қишқа озуқ тәйярлап аварә болмайдиған һайванларму бар. Улар иссиқ вақитта көп озуқлиниду. Яхши сәмириду. Тәнлиригә җелин май жиғиду. Май уларни қишқи ачлиқтинму, соғдинму сақлайду.

Ейиқ, суслик, борсуқ, ләмләмтахтақ, давхан мошундақ күн көриду. Өз мейи өзигә қишичә озуқ болиду. Мундақ болғини билән, әтиязлиғи наһайити оруқлайду. Сусликниң ухлаш алдидики еғирлиғи 500 грамм болса, ухлиғандин кейинки еғирлиғи йүзлә грамм болуп қалиду.

? 1. Қандақ һайванлар қишлиғи ухлайду? 2. Һайванлар тениға немә үчүн май жиғиду? 3. Күндилик дәптириңларға өзәңлар туридиған йәрдики қишлиғи ухлайдиған һайванларни йезиңлар.

КҮЗЛҮГИ ИШЛИНИДИҒАН ИШЛАР. Күз. Күз — бәрикәт! Күз —мәрикә! Күздә ашлиқ вә мөгә-йемишлар пишип, йетилиду. Мошуларни өстүридиған ким? Жиғидиған ким? Тағаларға, амбарларға қуйидиған ким? У — адәм!

Ашлиқни қақ йерип комбайн келиватиду. У — худди дала кемиси. Йолида һеч бир ишни қалдурар әмәс. Ашлиқни оруйду, жиғиду. Денини айрип машиниғиму басиду.

— Дан тәйяр. Йолға тарт,— дегәндәк сезиләтти. У комбайнчи — бизниң акимиз.

Бағларда вә көктатлиқларда иш қизиди. У йәрләрдә алма, амут, капуста, помидор өскән. Пәқәт жиғип үлгиришла керәк. «Маңиму новәт келәр»,— дәп қизилча туриду. Татлиқлиғимни билисиләрғу. Өзәңлар жиғарсиләр, дегәндәк қилип, йилтизини топиға йошуруп ятиду.

Мана, қатар тизилип жүк машинилириму кәлди. Татлиқ йилтизларни жүкләп, тошушқа башлиди. Бәәйни кариван. Буларниң егисиму — акилар билән һәдиләр.

Улар келәр жилниң ғеминиму ойлиди. Трактор билән йәр һайдап, сеялка билән дан чачти. Күзлүк буғдайму терилди. Терилғу қар астида қалиду. Әтияз келиши билән көкиришкә башлайду.

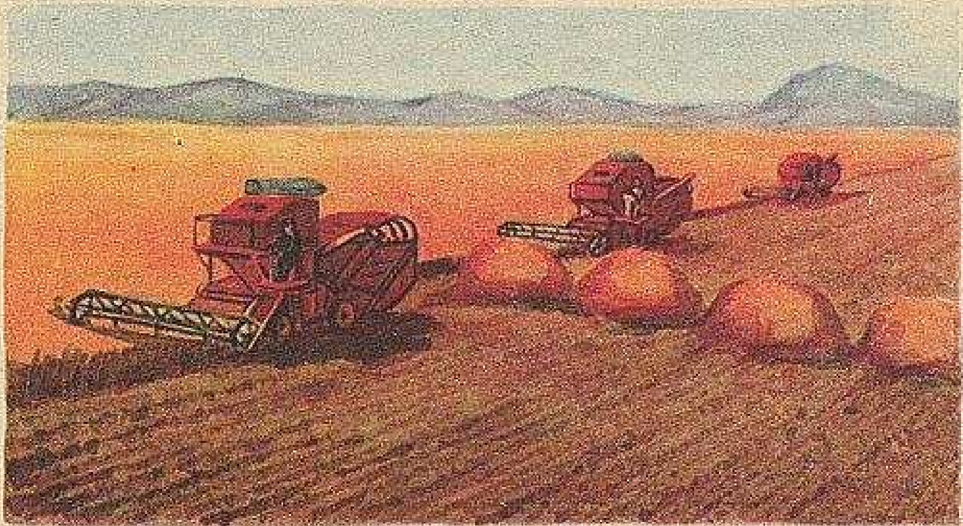

Малчиму өз вәзиписини унтуғини йоқ. Мал озуғи — йәм-чөп тәйяр. Еғил-қора җөндәлди. Соғниң чүшүши билән, һәр бир мал өз орнида болиду.

Мана, күзлүги һаят шундақ болиду. Қишқа толуқ тәйярлиқ көрүлди. Мошуларниң һәммисини орунлайдиған әмгәкчи — адәм.

? 1. Ашлиқни қандақ машина билән жиғиду? 2. Өзәңларниң уруқ-туққанлириңлар нәдә ишләйду, қандақ ишларни қилиду? 3. Күзни немишкә бәрикәт дәймиз? 4. Күздә қандақ ашлиқ терилиду? 5. Өзәңлар туридиған җайдики күзлүк әмгәк тоғрилиқ сөзләп бериңлар.

Мақал.

Һәрикәттә — бәрикәт.
Ишлигәнниң үзи йоруқ,
Ишлимигәнниң үзи чоруқ.
Ишлисәң — чишләйсән.

ЕСИҢЛАРДА БОЛСУН! Күздә бағдики мевә-йемишләр жиғилиду. Йопурмақлири чүшкән дәрәқләр шодарап қалиду. Дәрәқ түвигә чүшкән йопурмақлар догилинип кетиду. Булар чирийду. Мундақ чиринда чивин, чүмүлә,

қурут-қоңғузларға наһайити һаҗәт. Улар иссиқ чириндиниң арисиға киридудә, уйқиға кетиду. Дәрәқләрниң ғолидики йочуқларғима йошуруниду. Улар наһайити зиянкәш һашарәтләр. Әтиязлиғи тирилип озуқ издәйду. Яш йопурмақларни, йемишни зәхмиләйду. Ундақ болушқа йол қоймас керәк!

Бағдики дәрәқләрниң түвини тазилашқа ярдәмлишиңлар. Йопурмақларни сүпүрүп жиғип, көйдүрүңлар. Дәрәқләрниң ғолини һаклаңлар. Шу вақитта зиянлиқ һашарәтләр өлиду, йемиш, мегә дәрәқлири зәхмиләнмәйду.

? 1. Бағни немә үчүн тазилайду? 2. Дәрәқләрниң ғолини немишкә һаклайду? 3. Зиянлиқ һашарәтләр қандақ йәрдә қишлайду?

ӨЗӘҢЛАРНИҢ БИЛИМИҢЛАРНИ ТӘКШҮРҮҢЛАР. Дәсләпки шалдам қачан чүшти? Қайси қушлар иссиқ яқларға кәтти? Қандақ қушларни көрүп жүрисиләр? Өдәк билән ғазлар қачан кәтти? Қишқа қарши ин қезип, озуқ жиғидиған қандақ жаниварларни билисиләр? Соғ чүшкәндә һашарәтләр қаяққа кетиду? Пақилар қайси йәрдә қишлайду? Өй өдәклири билән ғазлири күз кечилири немишкә тиничсизлиниду? Әң биринчи қайси қуш кәтти? Дәрәқләр йопурмиғидин айрилғанда, қушларниң қандақ сирини байқашқа болиду? Дәрәқләрни зиянлиқ һашарәтләрдин сақлаш үчүн күздә қандақ ишларни қилиш керәк?